

1. Mapa hydrograficzna Polski, 1785 r. (kopia koniec XVIII w.), Karol Perthées (autor oryginału), AGAD, Zb. Kart. 96-1

Wisła – przyjazna i groźna. Obraz kartograficzny rzeki w XVI-XVIII wieku, część II

Tor wodny i granica

Liczne kartografika ilustrują dążenie do poprawy żeglowności Wisły i jej dopływów oraz budowy połączeń wodnych. Przypominamy je z okazji ogłoszonego przez Sejm RP Roku Rzeki Wisły.

Henryk Bartoszewicz

Ogólny obraz kartograficzny Rzeczypospolitej opracowany przez Wapowskiego i Grodeckiego, w tym obraz sieci rzecznej (GEODETA 8/2017), przetrwał do połowy XVIII w. Jego uszczegółowienie i poprawę dokładności przedstawienia przyniosły dopiero mapy XVIII-wieczne, zwłaszcza

prace kartografa królewskiego Hermanna Karola de Perthéesa (1740-1815). Najpierw była to *Polonia secundum legitimas proiectiones stereographicas regulas et iuxta recetissimas obervationis adhibitis* w skali około 1:1 000 000, a następnie mapy województw w skali około 1:225 000. Ważną pracą Perthéesa w dziedzinie kartowania zasobów wodnych Polski była mapa hydrograficzna jej terytorium opracowana w 1785 r.

w skali około 1:1 750 000. W Archiwum Głównym Akt Dawnych znajdują się dwie kopie tej mapy. Pierwszą z nich sporządził płk Charles Opperman w rosyjskim Depo-Kart między 1796 a 1812 r. (AGAD, AK 127/Zb. SA 97). Druga została wykonana przez nieznanego autora w końcu XVIII lub na początku XIX w. (AGAD, Zb. Kart. 96-1/Zb. SA 96 – ryc. 1). Ponadto mapa hydrograficzna Polski na podstawie kopii została

1a. Fragment mapy hydrograficznej Polski, 1785 r. (kopia koniec XVIII w.), Karol Perthées (autor oryginału)

opublikowana w 1809 r. w Paryżu staraniem generała Jana Komarzewskiego.

W drugiej połowie XVIII w. powstało także bogate polskie piśmiennictwo związane z uszlalnianiem rzek. Wiązało się to przede wszystkim z dążeniem do poprawy poziomu gospodarczego kraju, bezpośrednio zaś z powierzeniem w 1764 r. nadzoru nad rzekami Komisji Skarbu Koronnego oraz z budową połączeń wodnych między dorzeciami Wisły, Dniepru i Niemna. Komisja Skarbu Koronnego w tym samym roku powołała Batalion Skarbowy nazywany także Korpusem Pontonierów, który faktycznie został zorganizowany w 1766 r. Korpus realizował prace związane z uszlalnianiem i utrzymywaniem żeglowności rzek. Lustratorzy Skarbu Koronnego pod patronatem komisarza Tadeusza Czackiego wykonali z autopsji opisy rzek polskich. Materiał ten wykorzystał Perthées podczas sporządzania mapy hydrograficznej. Do prac Korpusu Pontonierów prawdopodobnie należy zaliczyć także opublikowaną w 1767 r. broszurę zatytułowaną *Myśli o sposobach dania bez-*

piecznego i wygodnego spławu rzekom Polskim i Litewskim.

Najbardziej szczegółowymi kartografikami ziem polskich opracowanymi w latach 1783-1804 były wspomniane wyżej mapy województw w skali około 1:225 000 autorstwa Karola Perthéesa. Mapy te objęły prawie całe terytorium Korony bez województw sieradzkiego i gnieźnieńskiego. Przedstawiony na nich obraz kartograficzny sieci rzecznej jest o wiele dokładniejszy aniżeli na *Polonii* 1:1 000 000 tego samego autora czy opublikowanym w 1772 r. dziele Giovanniego Antonia Rizzi Zanoniego *Carte de la Pologne* w skali około 1:673 000. W porównaniu z mapą hydrograficzną Perthéesa jego mapy województw zawierają mniej błędów, a przedstawiona na nich sieć rzeczna jest dużo bogatsza, co wynika głównie ze skali. Poszczególne odcinki Wisły skartowano na mapach województw: mazowieckiego (1783), płockiego i ziem dobrzyńskiej (1784), brzesko-kujańskiego i inowrocławskiego (1785 –

ryc. 2), lubelskiego (1786), krakowskiego (1787), sandomierskiego (1788) oraz rawskiego (1792).

W okresie panowania Stanisława Augusta powstały także kolejne szczegółowe kartografiki Wisły i jej dopływów. Najczęściej były one sporządzane w związku z dążeniem Komisji Skarbu Koronnego do poprawy żeglowności rzek polskich, a także z budową połączeń wodnych. Wówczas powstały także mapy Wisły, które wykonano w związku pracami regulacyjnymi zabezpieczającymi przed powodzią. Wiele z tych map nie zachowało się, a o ich istnieniu wiemy jedynie ze źródeł pisanych i katalogów. Do tej grupy kartografików należą *Mapa biegu Wisły od Solca do koszar gwardyjskich* wykonana w 1766 r. przez oficera Korpusu Pontonierów mjr. (później płk.) Jerzego Jana de Woytena i *Mappa okazująca plan sytuacji rzek Wisły i Dunajca pod miastem Opatowcem tak jak in decembri 1780 się znajdowali* prawdopodobnie autorstwa mjr. Jana Krystiana Lehmana. Z kolei *Pozycja wysp y wart Wisły pod Warszawą 1774* oraz *Cours de rivières de la Vistule, du Bug et Narew* to mapy przechowywane w Zbiorze Geograficznym Stanisława Augusta. Natomiast w 1788 r. w posiadaniu archiwum Komisji Skarbu Koronnego były:

1. *Delineacya Wisły pod Gdańskiem* idącej,
2. *Mapa Nogatu przy Szpicy Montawskiej*,
3. *Planta sytuacji Wisły w starostwie gołbskim przy wsi Gołb, produktem 28 września w r. 1773 oznaczona*,
4. *Planta sytuacji Wisły między wsiami Kazuń i Czosnów, w r. 1774, razem z opisem tego odcinka*,
5. *Planta części Wisły między Warszawą a Pragą*,
6. *Sytuacja Wisły biegnącej pod Kazimierz, miasta dolnego w r. 1787 wymierzona wraz z raportami ur. Langforta*,
7. *Mapa z sytuacją Wisły między Warszawą, Pragą i Holendrią Saską nazwaną, także gruntów gołbskich i wsi Las w r. 1788 uczyniona*.

Do najwcześniejszych zachowanych kartografików wiślanych spośród powstałych w czasach stanisławowskich należy mapa ujścia Nidy do Wisły z naniesionym projektem tam zabezpieczających Nidę przed cofnięciem wody sporządzona w latach 1766-1769 przez kapitana J.B. Gruszczyńskiego na arkuszu papieru o wymiarach 54,5 x 42,5 cm. Nie została ona zaopatrzona w podziałkę liniową. Au-

2. Mapa województw brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego, 1785 r., Karol Perthées, AGAD, AK 108 (Zb. S.A. 6). Poniżej fragment

tor przedstawił na niej ówczesne warunki hydrograficzne trójramiennego ujścia rzeki, różniące się od dzisiejszych (AGAD, Zb. Kart. 456-70 – ryc. 3).

W 1782 r. została sporządzona mapa odcinka Wisły od Kazimierza do Podgórz koło Krakowa zatytułowana *Planta*, która w przytomności delegowanych na komisyję, częścią podług dawney plany weryfikowana z profilami rzeki wygotowana dla okazania terazniejszego koryta rzeki i sytuacji brzegów. Widnieją na niej nazwiska delegowanych komisarzy: ze strony austriackiej ppłk. Fried-

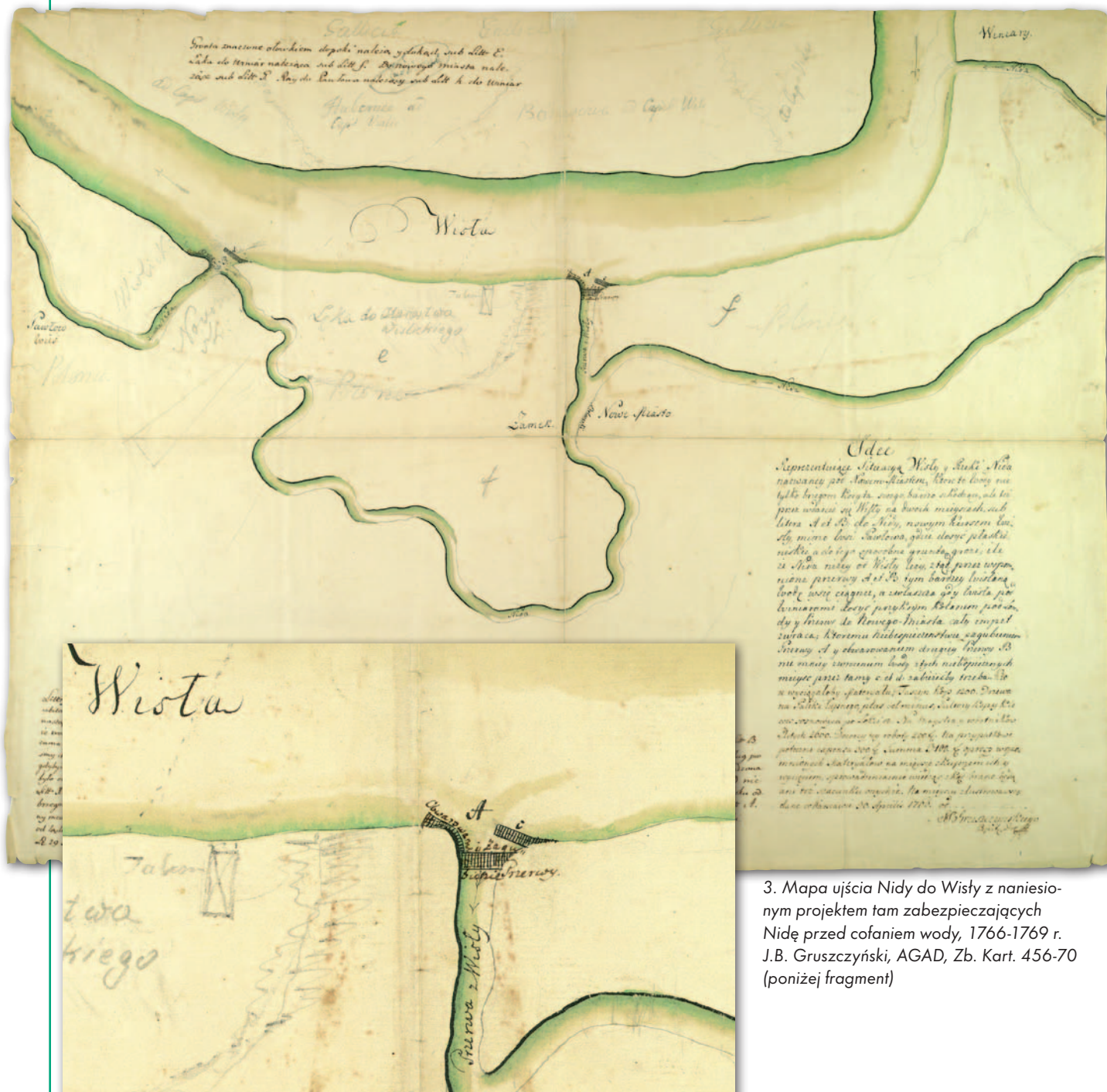
richa von Miega i geometry prowincjonalnego Josepha Liesganiga, a ze strony polskiej ppłk. Jerzego Jana de Woytena i superintendenta Antoniego Gruszczyńskiego, którzy najprawdopodobniej byli także jej autorami. Mapę sporządzono na arkuszu papieru o wymiarach 109 x 46 cm w skali około 1:1400. Skala profili rzeki wynosi: głębokości około 1:115, a szerokości 1:560. Na mapie przedstawiono koryto Wisły z projektowanymi tamami od polskiego i austriackiego brzegu (AGAD, Zb. Kart. 499-13 – ryc. 4). Oprócz oryginału tej mapy zachowały się trzy jej kopie wykonane w 1784 r. przez Teodora Łęskiego, których zgodność z oryginałem potwierdził mjr Karol Sierakowski (AGAD, Zb. Kart. 514-4 a, b, c). Ponadto przed 1788 r. został wykonany odrys wycinka tej mapy w niewielkim pomniejszeniu, opatrzo-

ny tytułem *Bieg Wisły pod Krakowem i Ludwinowem* (AGAD, Zb. Kart. 514-8), prawdopodobnie autorstwa oficera Korpusu Pontonierów mjr. Jana Krystiana Lehmana, który 1780 r. został wydelegowany przez Komisję Skarbu Koronnego do obejrzenia austriackich tam na Wiśle i Dunajcu, a następnie z tej wizyty złożył raport i mapę.

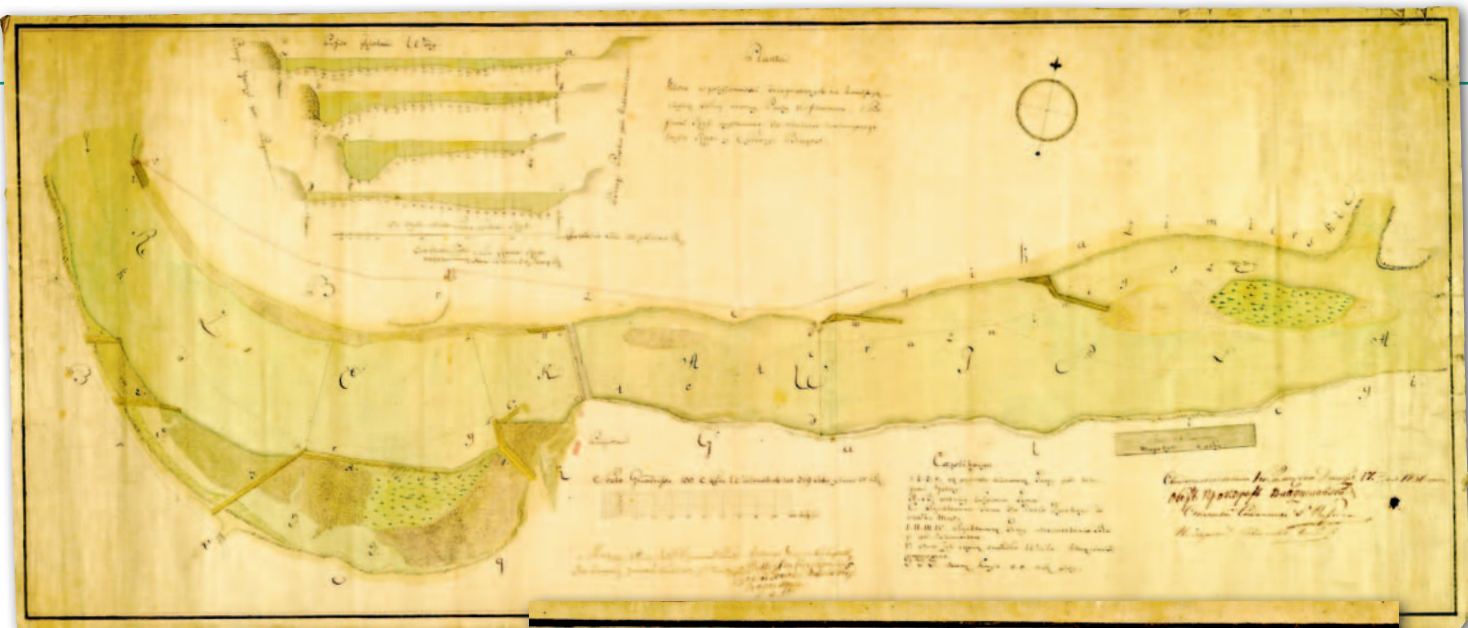
Kolejną mapą odcinka Wisły koło Krakowa jest praca profesora architektury i matematyki Uniwersytetu Jagiellońskiego Feliksa Radwańskiego zatytułowana *Karta geometryczna lewego brzegu Wisły pod Kazimierzem płynącej* sporządzona w 1782 r. na arkuszu papieru o wymiarach 47,5 x 33 cm w skali około 1:5000. Oznaczono na niej: początek i koniec starego koryta Wisły, most na rzece pod Kazimierzem i tamy po stronie austriackiej, drogę z Wieliczki do

Krakowa, komory celne, część miasta Kazimierza, fragment zrujnowanego muru i baszty, składy solne, pojedyncze budynki oraz kościoły księży trynitarzy, św. Jakuba i księży Paulinów na Skalce (AGAD, Zb. Kart. 517-1).

Między 1776 a 1783 r. Karol Perthées sporządził *Carte géographique sur le confluent du San et de la Vistule* na arkuszu papieru o wymiarach 44 x 28 cm w skali około 1:50 000. Mapa ta różni się od omawianych wcześniej wielkoskalowych kartografików hydrograficznych ukazujących niewielkie odcinki. Obejmuje ona zasięgiem teren między Sandomierzem, Zawichostem, Zaklikowem i wsią Radomyśl. Oznaczono na niej osadnictwo (miasta i wsie) za pomocą niezbyt wiernych schematów sytuacji zabudowy oraz sieć hydrograficzną: Wisłę, San i jeziora. Na mapie ukazano trzy

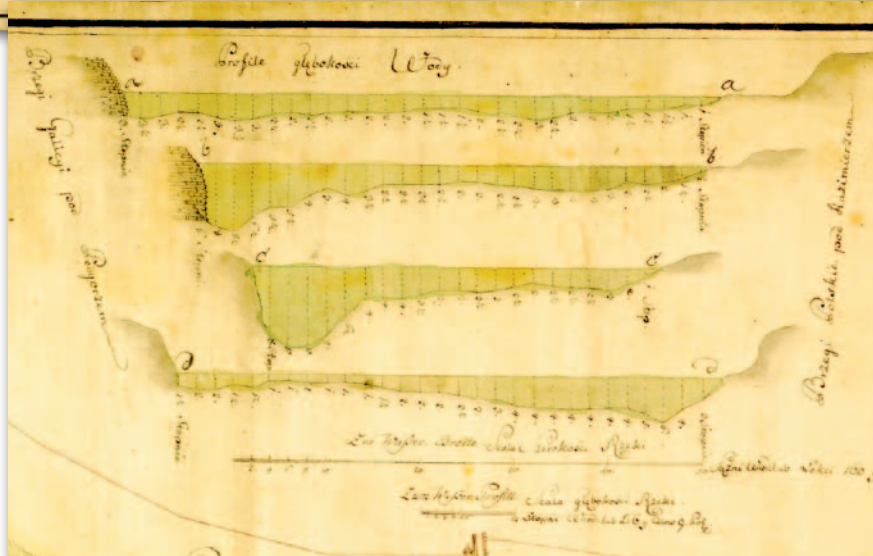
3. Mapa ujęcia Nidy do Wisły z naniesionym projektem tam zabezpieczających Nidę przed cofaniem wody, 1766-1769 r. J.B. Gruszczyński, AGAD, Zb. Kart. 456-70 (poniżej fragment)

4. Mapa Wisły od Kazimierza do Podgórza koło Krakowa, 1782 r., Friedrich von Mieg, Joseph Liesganig, Jerzy Jan de Woyten, Antoni Gruszecki, AGAD, Zb. Kart. 499-13 (poniżej fragment)

ujścia Sanu do Wisły oznaczone literami: A – stare, B – powodziowe, C – nowe, powstałe w 1700 r. w okresie panowania Augusta II. Zaznaczono także przewozy na Wiśle: „Sandomierski” i „pod Chwałowiczami” (Chwałowicami) – AGAD, Zb. Kart. 514-2.

Po dwóch rozbiorach Rzeczypospolitej (pierwszym i trzecim) odcinki Wisły, które stanowiły część nowych granic państwowych, były oznaczane na sporządzanych wówczas mapach demarkacyjnych. Niektóre z tych kartografików powstające w odpowiednio dużych skalach pozwalały na dokładne przedstawienie rysowanej części rzeki, wzbogacając jej obraz kartograficzny. Na szczególną uwagę zasługują dwie mapy odcinków granicy polsko-austriackiej po pierwszym rozbiorze ze względu na skalę (ok. 1:28 000) oraz znaczne rozmiary. Pierwszą z nich wyrysowano na papierze o wymiarach 230 x 179 cm, a drugą – 347 x 148 cm. Pierwsza z nich *Granica lądem między Polską y Galicyą zaczawszy od Wisły w województwie lubelskim* (tytuł I). *Kontynuacja granicy lądem między Polską a Galicyą w województwie lubelskim* (tytuł II) obejmuje obszar od Zawichostu do Goraja (Choźnicy) wzdłuż granicy polsko-austriackiej wytyczonej po pierwszym rozbiorze Rzeczypospolitej słupami granicznymi 1-180. Na mapie oznaczono: pola, łąki, lasy i błota, sieć osadniczą (miasta i wsie), drogową (drogi opisano ich kierunkami) oraz hydrograficzną (rzeki i jeziora, podano ich nazwy). Przedstawiono na niej niewielki odcinek Wisły koło Zawichostu i ujście rzeki Sanny (AGAD, Zb. Kart. 100-2).

Na drugiej mapie opatrzonej tytułem *Kontynuacja granicy Wisłą*, obejmującej obszar od Jagodnik Wielkich do Zawichostu, przedstawiono w sposób bardzo szczegółowy i dokładny Wisłę od ujścia Dunajca do ujścia Sanu. Oznaczono na niej: pola, łąki, lasy, zarośla, błota i piaski nadrzeczne, osadnictwo (miasta, wsie i osady przedstawione schematyczną zabudową) oraz pojedyncze budowle, tj. zamki, klasztory, kaplice, młyny, cegielnie, spichlerze i karczmy, a także sieć drogową (drogi i przewozy na Wiśle) oraz hydrograficzną (rzeki opisane nazwami i wyspy na Wiśle). Mapa ta jest jedyną ukazującą tak szczegółowy i dokładny obraz kartograficzny dużego odcinka Wisły i ujść jej kilku dopływów (Dunajca, Nidy, Wisłoki i Sanu) powstałą w XVIII w. (AGAD, Zb. Kart. 100-3).

Po trzecim rozbiorze Rzeczypospolitej część granicy austriacko-pruskiej biegnącej wzdłuż Wisły (po podpisaniu 19 marca 1797 r. w Warszawie aktu definitywnej demarkacji linii granicznej od Koniecpola do Niemirowa nad Bugiem) skartowano na jednym z pięciu arkuszy mapy demarkacyjnej

sporządzonej w skali 1:28 000, przechowywanej w zbiorach AGAD (Kartografia z innych Oddziałów AGAD, 656). Arkusz ten (trzeci) obejmuje granicę austriacko-pruską na odcinku biegnącym wzdłuż Wisły od ujścia Pilicy do ujścia rzeki Świder i miejscowości Świdry Wielkie. Mapę granicy austriacko-pruskiej od Koniecpola do Niemirowa wojskowi inżynierowie austriacy sporządzili z dużą starannością. Sieć hydrograficzną wykreślono na niej kolorem niebieskim, a sieć komunikacyjną brązowym. Barwy zielonej użyto na oznaczenie łąk, a szarej i symboli rysunkowych na oznaczenie lasów. Zabudowę przedstawiono w sposób zindywidualizowany kolorem czerwonym, natomiast budowle sakralne za pomocą symboli rysunkowych: kościoła lub krzyża. Wisłę ukazaną na mapie wyrysowano bardzo dokładnie, i to zarówno linię brzegową, jak i wyspy, kępy oraz ujścia dopływów.

Cdn.

Dr Henryk Bartoszewicz
kierownik Oddziału Kartografii AGAD

Literatura w trzeciej części artykułu